

Výzkumná sdělení

Dětská reflexe své rodiny a rodinných vztahů

Věra Kotková, Tomáš Svatoš

1. Proměny současné rodiny

Žijeme v době, pro kterou je charakteristické postupné předefinování všech dosud uznávaných materiálních i duchovních hodnot. Změny stylu života společnosti se odrážejí i v našich rodinách; především proto, že rodina není skupinou uzavřenou či izolovanou od okolního měnícího se sociálního prostředí. Stále více vnímáme, že dochází k proměnám rodiny, rodinných výchovných stylů a metod, celkově se proměňuje rodinné klima, konečně se mění i tradiční, dosud respektované rodinné role. Obdobně můžeme vysledovat proměny vztahu mezi školou a rodinou na pozadí měnící se školy samotné.

Bez ohledu na stupeň makrosociálních změn je však i dnešním posláním rodičů vytvářet pro své potomky přijatelné a rozvoji nakloněné rodinné prostředí. Obecně se uznává názor, že podmínkou zdravého sociálního, psychického a citového vývoje dítěte je vhodné „s láskou přítomné“ a vyvážené sociální prostředí, s dostatkem materiálních a duchovních hodnot a podnětů. Zkušenosti ukazují, že konkrétní tvorba rodinného prostředí „tohoto typu“ se dnes stává stále více náročnou a problematickou záležitostí.

Budeme-li hledat konkrétnější příčiny, objevíme skutečnost, že se v posledních letech zásadním způsobem mění vztahy mezi členy rodinného společenství. Bez nároků na hlubší úvahy a souvislosti chceme upozornit alespoň na tyto (podle nás) významné proměny:

- ukazuje se, že dochází k rozpolcení rodinné vztahové symetrie se zřetelným příklonem k matce,
- je patrná redukce vztahů k otci (jehož „povinností“ je především anebo jenom ekonomická saturace potřeb rodiny),

- stále více žen se ocitá ve viditelném společenském postavení a je ochotno mu obětovat rozvoj rodiny (tzv. kariérní priority),
- některé okolnosti naznačují, že dochází k redukcí sítě rodinných vztahů (s nárůstem rodin s jedním dítětem či bezdětných manželství),
- dochází ke konfliktům uvnitř rodin, způsobeným srovnáváním pozice rodiny s ostatními (především z pohledu různého sociálního postavení či bohatství a materiální nouze),
- do popředí společenského zájmu se konečně dostávají odlišnosti mezi vztahy v rodinách se zdravými dětmi a rodinami s dětmi vyžadující zvláštní péči aj.

Jak proměny současné rodiny vnímají a reflektují samotné děti? Je jejich současná rodina tím opravdovým a správným modelem, podle kterého si budou vytvářet vzorový pohled na svou budoucí rodinu? Jak si tento model vytváří zdravá populace a jak populace dětí vyžadující speciální pedagogickou péči?

Na tyto otázky usilovně hledá odpověď současná pedagogická teorie i praxe. Za metodologicky nejzajímavější i nejčistší se považuje způsob, kdy o těchto okolnostech vypovídají samy děti (Matějček, 1998) a pedagogická teorie terénní data zobecňuje. Naším výzkumným záměrem bylo přispět k poznání „tohoto druhu“ a podhalit realitu rodinného soužití dětí v dnešní době.

2. Přiblížení a konkretizace výzkumného zájmu

Naší snahou bylo kvalifikovaně proniknout do prostoru rodinného světa a zjistit, jak ho vnímají, jak mu rozumí a jak ho přijímají či odmítají ti nejpožovanější, tj. děti samotné.

Od počátku jsme si byli vědomi metodologického úskalí, obsaženého v otázce: jak získat věrohodné dětské výpovědi a jak je později zpracovat a interpretovat. Z možných alternativ jsme se přiklonili k dotazníkovému šetření, založeném na nestandardním formuláři RDV-1, jehož konkrétní tvář přibližuje závěrečná příloha.

Dotazník, použijeme-li detailnější optiku, v sobě ukrývá vnitřně uspořádanou strukturu. Nejprve nás zajímalo, s kým děti spojují představu o své rodině (vlastně šlo o bezprostřední „inventář“ jednotlivých členů a sledování pořadí uváděných rodinných příslušníků). Okrajově jsme se dotkli otázky, jak se na celkovém výchovném úsilí podílí sekundární rodina. Po té jsme obrátili pozornost k pozici konkrétního dítěte v rodině, vyjádřené mírou jeho spoluúčasti na důležitých rodinných událostech.

Charakteristickým (a často osobitým) rysem každé rodiny jsou směry a intenzita vztahů, které si mezi sebou vytvářejí jednotliví členové rodinného společenství. Popisovaným šetřením jsme chtěli zjistit, na koho se děti obracejí a komu důvěřují, řeší-li závažný problém. Míru lidské blízkosti dítěte s matkou či otcem jsme se snažili poznat také z toho, jak dítě oslovuje jednotlivého rodiče. (Dítěti jsme nabídli škálu symbolizujících alternativ oslovení, s různou mírou „uvnitř“ obsaženého vztahu).

Pročítáme-li závěrečnou část dotazníku, zjišťujeme, že se badatelský zájem ubíral v podstatě dvěma směry. Nejprve jsme chtěli poznat respondentské názory na vzájemně spjatou dvojici znaků: tj. práv dítěte (respektování v rodinném klimatu) a jeho povinnosti (zapojení do rodinné kooperace). Konečně poslední tématický okruh sledoval míru přenositelnosti aktuálního rodinného modelu do budoucí rodiny dítěte. Dopředu přiznejme, že právě výpovědi o tom, v čem by se budoucí rodina dítěte neměla podobat té jejich současné, byly často sugestivní a vedly nás k hlubším úvahám a souvislostem.

Jak se dalo očekávat, po sběru dat a základním vyhodnocení se před námi objevil „masa“ dat a údajů, kterou bylo velmi obtížné zpracovat jako jeden vyčerpávající celek. Proto jsme do dalšího textu vybrali jen určité, pro nás (a doufejme i pro čtenáře) zajímavé údaje, které přinášíme s komentářem a pokusy o vztahovou interpretaci.

3. Sonda o dětské reflexi své rodiny

3.1 Průzkumné záměry, organizace šetření a databáze

Záměrem bylo zjistit a porovnat dětské názory a postoje vycházející z autentické reflexe rodiny (resp. vztahů v rodině) u vzorku zdravé dětské populace a skupiny dětí vyžadující speciální pedagogický přístup.

Celkový výzkumný vzorek tvořilo 250 dětí tří věkových kategorií: 9–10, 11–12 a 13–15 let ve dvou již zmiňovaných skupinách. V první fázi šetření, jejíž výsledky přinášíme, bylo dotazováno celkem 128 dětí. A to 62 ze základních škol (v textu označujeme jako zdravou populaci N1) a 66 dětí ze zvláštních škol (N2) ve věku 11 až 15 let. Pro úplnost dodejme, že šlo o náhodný respondentický výběr z několika škol městského typu.

Jak probíhal sběr výzkumných dat a jejich zpracování? Zadavatelé navštívili jednotlivé školy a provedli s dětmi instruktáž o záměrech a způsobech response dotazníku RDV-1. Byli přítomni také při vyplňování a nápomocni radou v případech, kdy pomoc byla žádoucí. Sesbíraná data jsme převedli do počítačové formy a zpracovali (tabulárně i graficky) v tabulkovém procesoru Excel. Je na čase uvést první výsledky a okomentovat je.

3.2 Průzkumné otázky a dílčí výsledky

Otázka A: *Jaká je spontánní reflexe pojmu „rodina“?*

Skutečnost, že děti mohly zcela volně vyplnit jakoukoliv část dotazníku byla „znát“ i v počtu alternativ respondentských odpovědí na otázku: kdo tvoří vaši rodinu? V analyzovaných dotaznících jsme totiž objevili celkem 55 variant!

Nicméně se ukázala základní shoda mezi představami zdravé dětské populace (dále jen skupina A) a představami dětí vyžadujících speciální pedagogický přístup (skupina B). Nejčtenější reflektovaný rodinný model byl tento:

matka + otec + sourozenec + dítě (tj. respondent)

Tab. 1: *Dětské odpovědi k pojmu „rodina“*

	(N1=62)	(N2=66)
	skupina A	skupina B
varianta výpovědi	základní škola	zvláštní škola
s matkou...	61	63
s otcem...	59	54
s dítětem...	30	36
se sourozcem	56	60
s babičkou...	10	11
s dědou...	3	3
matka na 1. místě	33	45
otec na 1. místě	19	16
dítě na 1. místě	5	2
matka, otec...	29	35
otec, matka...	19	16
se strýcem...	4	2
s tetou...	4	3
jiné osoby	5	3

Nejzajímavější varianty dětských výpovědí nabízí tabulka 1. Jak rozumět uvedeným datům? Především se ukázalo, že respondenti „neznají“ souborný pojem rodiče, resp. rozkládají ho na otce, matku, sourozence atd. Usuzujeme, že rodinné modely jsou vždy spojeny s konkrétní rolí jednoho či druhého rodiče (event. dalších), přičemž je prioritně uváděna především matka (u skupiny B velice výrazně oproti zdravé populaci).

V „souboji rodinných tandemů“ opět vítězí varianta matka a pak otec před obráceným pořadím. Potvrzuje se očekávání, že role matky (byť v úplně a dobře fungující rodině) je v období mladšího i středního školního věku nezastupitelná a dítětem více akceptovatelná než role otce.

Je varující, že v každé druhé výpovědi (platí pro obě skupiny) se sám

respondent „nezařazuje“ do rodinného společenství (neuvádí se v rodinném inventáři). Je otázkou, proč tomu tak je. Domníváme se, že důvody mohou být nejméně dva. Může jít – obrazně řečeno – o numerickou chybu. Dítě buď na sebe zapomnělo, nebo se domnívalo, že zadavatele zajímají „ostatní“ rodinní příslušníci. Druhý důvod je podle nás o mnoho vážnější. Nezařazení dítěte pod pojem „rodina“ může být signálem neidentifikovatelnosti dítěte s ostatními členy rodiny, resp. znakem nízké rodinné socializace respondenta.

Nakonec si povšimněme, že do aktuální představy rodiny bezprostředně patří sourozenci, naopak sekundární rodina (babička, děda, strýc, teta) jen okrajově. A opět převažuje „ženský element“ nad mužským.

Otázka B: *Kdo má v rodině dominantní pozici a jak se při rodinných rozhodováních může prosadit samo dítě?*

Zjištění o dominanci či submisivitě členů rodinného společenství jsme považovali za jeden z nejdůležitějších údajů, které mohlo poskytnout naše šetření.

Jak se prokázalo, byla to opět matka (v obou skupinách testované populace), která si při rodinném rozhodování zachovávala dominantní pozici. U zdravé populace následovaly varianty: matka a otec, pak otec a matka a oba rodiče současně. Ve výpovědích dětí ze skupiny B došlo k zásadní změně v tom, že mnozí respondenti uváděli (jako druhý nejčtenější případ) otce jako rozhodující rodinný „element“.

Nepotěší, že varianta, která by vyjadřovala symetrii v rozhodovacích možnostech členů rodiny – tj. rodiče spolu s dětmi – byla ve skupině zastoupena zcela okrajově a ve výpovědích dětí ze zvláštních škol se dokonce nevyskytla vůbec.

Dospěli jsme k názoru, že rodinné prostředí (v obou sledovaných skupinách) trpí značnou vztahovou asymetrií. V rodinné atmosféře a situacích „když o něco jde“ se výrazně prosazuje svou dominantní pozicí matka. Možná jde tak trochu o dominanci z nutnosti – v případech, kdy otce rodinné události příliš nezajímají nebo do nich z nejrůznějších důvodů nechce nebo nemůže vstoupit.

Mimo dohady je však varující zjištění o submisivní roli dítěte a obecně malé schopnosti rodiny vyslechnout či akceptovat „hlas“ potomka.

Příklad: Řešení situace s nákupem

Pozici dítěte a jeho rozhodovací možnosti v rodině jsme se snažili zjistit i jiným způsobem. V části B3 dotazníku jsme navodili představu situace, kdy má dojít k nákupu konkrétní věci (kalhot, bot atd.) – té věci, která se

dítěti líbí. Jak bude rodina reagovat na dětské přání? Dětem jsme nabídli pět možností (viz tabulka 2) a ony označily křížkem tu, která vystihuje pro jeho rodinu „typické“ řešení.

Tab. 2: *Varianty odpovědí k „situaci s nákupem“*

- a) naši mi věc samozřejmě koupí podle mého přání,
- b) musím naše trochu přesvědčovat, ať mi ji koupí,
- c) musím rodiče hodně přesvědčovat, aby mi věc koupili,
- d) naši mě přesvědčují, že výhodnější je jiná věc,
- e) rodiče mi obvykle koupí jinou věc a moc se mě na můj názor neptají,
- z) nezvoleno

U zdravé populace se nejvíce vyskytovala druhá varianta a se značným odstupem třetí možnost. U populace vyžadující speciální pedagogický přístup se proti očekávání stala prioritní varianta první a po té prakticky úměrně varianty ostatní.

Domníváme se, že volba dětí ze skupiny B je spíše obrazem dětského přání a fantazie než skutečnosti. Je však uspokojivé, že nepodstatnou měrou byly v obou skupinách voleny nejméně přijatelné varianty („rodiče mi obvykle koupí jinou věc“ nebo „naši mě přesvědčují, že výhodnější je jiná věc“).

Komu děti důvěřují?

Komu z rodiny (či širšího sociálního prostředí) děti důvěřují; řeší-li nějaký závažný problém? O tom budou následující řádky. Dětem jsme nabídli výběr uvažovaných osob a jejich reakcí bylo graficky vyznačit osobu (osoby), ke které by našli důvěru a svěřili se se složitou životní situací. V analyzovaných dotaznících jsme opět (jako v otázce A) zaznamenali velký počet variant: celkem 50, přičemž u zdravé populace šlo o 20 a ve skupině B pak o 30 zapsaných kombinací.

Děti z normálních základních škol většinou uváděly jako své důvěrníky rodiče, kamarády či prarodiče. Druhou nejčtenější volbou byla důvěra ke kamarádům, po té matce, sourozencům atd. Je velmi zajímavé, že model důvěry orientovaný „jen“ k otci ve skupině zdravé populace zcela chyběl.

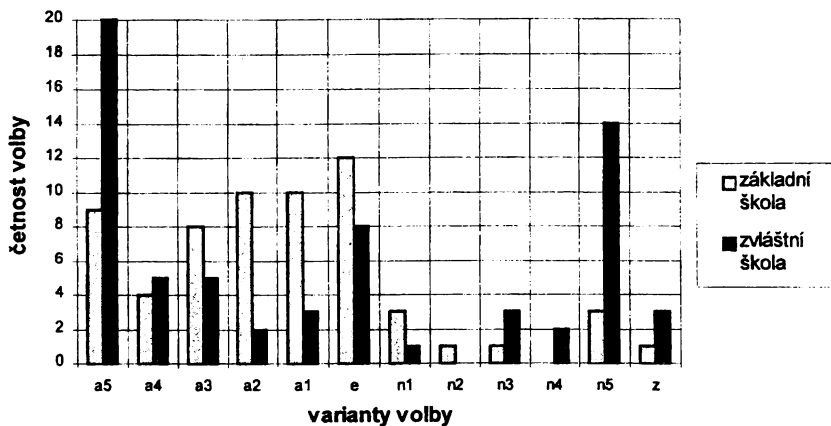
Obrazce vztahů důvěry u dětí vyžadující zvláštní pedagogický přístup byly poněkud jiné. Nemohli jsme přehlédnout, že důvěra k matce je opět dominantní variantou při řešení dětských problémů. Téměř stejnou silou důvěry se mohou pochlubit sourozenci a kamarádi z nejbližšího dětského prostředí. Teprve jako třetí nejčtenější možností je obrácení důvěry k oběma

rodičům současně, event. rodičům a babičce. Ve skupině B jsme přece jen identifikovali skutečnost, že část dětí důvěřuje také otcí.

Otázka C: *Jak děti přijímají či odmítají aktuální rodinný model jako „vzor“ své budoucí rodiny?*

Odpovědi na závěrečnou otázku jsme hledali v dětských výpovědích, jak byly uvedeny v částech G1 až G3 dotazníku RDV-1. Za rozhodující jsme však považovali grafické vyobrazení (tzv. teploměr), kterým respondenti zobrazovali na ose s kladnou (a1 až a5) a zápornou polaritou (n1 až n5) míru akceptovatelnosti aktuálního rodinného modelu pro budoucnost. Výsledky, včetně odlišností mezi oběma sledovanými vzorky, přibližuje následující graf.

Graf: Akceptování současného rodinného modelu dětmi

Co z jeho průběhu můžeme zjistit? Předně je patrná základní neshoda mezi názorem skupiny A a B. U zdravé populace je patrné, že mnohem více a vyrovnaněji preferují kladné hodnoty než záporné, nejsou však natolik příkloněni k jednoznačnému „schvalování“ rodinného modelu jako budoucího vzoru. Za pozornost stojí, že nejčastější volbou byla nulová hodnota na ose „teploměru“.

Děti ze zvláštních škol měly více názorů v obou krajních polohách. Jak vysvětlit skutečnost, že se mnohé děti ztotožňují se současným rodinným modelem, ale zároveň jiná významnější část ho razantně odmítá? Domníváme se, že důvodů je možné nalézt hned několik. Předně jsou „bipolární data“ obrazem vyhocenějších variant podob rodin, ve kterých žijí děti ze zvláštních škol (jsou buď hodně spokojené, nebo naopak). Konečně se mů-

žeme domnívat, že menší mentální rozvinutost těchto dětí, resp. celkové klima v jejich rodinách, nevede tak často respondenty k myšlenkám o jiných (alternativních) podobách rodinného soužití.

Zajímavý byl také výčet toho, v čem by se budoucí rodina dítěte měla podobat té jejich současné. U skupiny A byly těmi nejčastějšími „parametry“: *láska, stejný vztahy k... , aby se měli rádi, aby rodina byla pohodová, vyrovnaná, aby si mezi sebou rozuměli*. Děti ze zvláštních škol tyto aspekty uváděly mnohem méně a mnohé uváděly odpověď „nevím“. Děti ze skupiny B navíc uváděly i méně obvyklé parametry: *čistotu, bydlení v rodinném domě, potřebu mít zvířata v rodině či mít hodně dětí*.

Co dětem na současné rodině nejvíce vadí a co by nechtěly „přenášet“ do své budoucí rodiny? V obou skupinách dominuje snaha po jiném – přátelštějším klimatu budoucí rodiny. Dětem nejvíce vadí *hádky, napětí mezi rodiči, rozpory a vzájemná nesnášenlivost*. Je smutné se dočítat o poškozování dětí *rozvody rodičů, nadměrným alkoholismem či nevyhovujícími vztahy mezi některými členy rodiny*. Vadí také pocity *ubližování, přisnosti, stresu uprostřed panelových velkosídlíšť*. Tyto názory se zrcadlily především ve výpovědích dětí ze zvláštních škol, těch, jež jsou (obrazně řečeno) „bohem o to více opomíjené“.

4. Slova závěrem

O proměnách, kterými prochází naše rodina v současnosti víme z terénu poměrně málo. Naši sondou, která bude mít svá další pokračování, jsme chtěli v malém přispět k zaplňování existujících bílých míst.

Shrnujeme nejdůležitější zjištění, ke kterým jsme v šetření dospěli:

- obraz současné rodiny je poměrně konzervativní, s výraznějšími asymetrickými vztahy mezi jejími členy,
- dominantní pozici ve sledovaných rodinách zaujímal především matka,
- ve sledovaných rodinách se dítě obvykle ocitalo v roli výrazně méně respektovaného rodinného člena (méně se podílejíciho na rozhodování a celkové rodinné interakci),
- přenositelnost aktuálního rodinného modelu je diskutabilní (objevili jsme mnohé závažné důvody pro i proti),
- obecně byly výsledky „lepší“ u zdravé dětské populace,
- výpovědi dětí, které navštěvují zvláštní školy, prokázaly skutečnost, že jejich vnímání rodiny a rodinných vztahů je specifitější (mnohdy vázané na aktuální sociální problémy).

Domníváme se, že pouze konstatovat tyto neradostné skutečnosti nestačí. Je úkolem školní rodinné výchovy, aby v součinnosti s výchovným

úsilím rodičů poznenáhlu (ale o to důsledněji) měnila skutečný obraz současné rodiny přijatelnějším směrem.

PŘÍLOHA: dotazník RDV-1

Milý mladý příteli,

zajímají nás Tvé názory na rodinu, rodinné soužití a Tvé místo mezi nejbližšími lidmi. Proto se na Tebe obracíme s tímto dotazníkem, který (jak doufáme) vyplníš podle Tvého osobního mínění, skutečnosti a bez zábran (dotazník se nepodepisuje – je tedy anonymní).

Děkujeme Ti za ochotu.

- A1) Vyjmenuj, kdo tvoří vaší rodinu:
 A2) Zijí babička nebo děda s vámi ve společné domácnosti?
 B1) Představ si, že se jako rodina chystáte třeba na dovolenou. Kdo, podle Tebe, nejvíce rozhoduje o tom, kam a kdy se pojedete?
 B2) Můžeš důležité věci ve vaší rodině ovlivnit i Ty? Pokud „ano“, napiš, prosím jak (uveď příklad):
 B3) Představ si, že potřebuješ např. nové kalhoty nebo boty. Dokonce sis je „vyhlídl(a)“ v obchodě sám(a) a velmi se Ti líbí. Jak u vás nákup dopadne? Udělej křížek u jedné z možností, která je pravděpodobná:

- naši mi věc samozřejmě koupí podle mého přání,
- musím naše trochu přesvědčovat, ať mi ji koupí,
- musím rodiče hodně přesvědčovat, aby mi věc koupili,
- naši mě přesvědčují, že výhodnější je jiná věc,
- rodiče mi obvykle koupí jinou věc a moc se mě na můj názor neptají,

- C1) Představ si, že máš skutečný problém. Udělej šipky (nejvíc tři) od slova **PROBLÉM** k tomu, komu by ses svěřil(a) a požádal o pomoc:

otec, oba rodiče, sourozenec, babička, děda, kamarád, strýc,

matka

teta

jiný

PROBLÉM

nesvěřil(a)

člověk

bych se

(doplň kdo:)

nikomu

- C2) Vyber a podtrhni jedno jediné oslovení Tvé matky, které podle Tebe nejvíce vystihuje váš vzájemný vztah:
 máma, maminečka, matka, mamka, máti, mamulka, macecha, maminka
 C3) Vyber a podtrhni jedno jediné oslovení Tvého otce, které podle Tebe nejvíce vystihuje váš vzájemný vztah:
 otec, táta, fotr, tatínek, taťka, tatouš, fotříček, taťulda
 D1) Zamysli se a napiš, které domácí práce děláš nejčastěji (napiš i ty, které přímo nemáš rád(a), ale přesto je vykonáváš):
 E1) Zamysli se a napiš, které povinnosti má (podle Tebe) jakékoliv dítě v kterékoliv rodině:

- E2) Přemýšlej a napiš, která práva má (podle Tebe) jakékoliv dítě v kterékoliv rodině:
 F1) Představ si, že se Ti stal vážný úraz, který bude mít trvalé zdravotní následky (budeš se pohybovat jen na vozíčku). Napiš, jak se (podle tebe) zachová Tvá rodina?

1) rodina mi bude pomáhat	4) bude mi pomáhat někdo jiný,
2) bude mi pomáhat jen matka	5) rodiče mě umístí do ústavu,
3) bude mi pomáhat jen otec	kde se o mě budou starat

- G1) Za několik let budeš i Ty zakládat svou vlastní rodinu. Chtěl(a) bys, aby byla taková, jako je ta vaše? Označ kroužkem na úsečce mezi body „Určitě ano“ a „Určitě ne“ místo, které odpovídá Tvému názoru:

určitě ANO		určitě NE
	-- -- -- -- -- -- -- --	
	nevím	

- G2) V čem by se Tvá vlastní budoucí rodina měla podobat vaší současné?
 G3) V čem by se Tvá vlastní budoucí rodina neměla podobat té vaší současné?

Dne:

Škola:

třída:

Literatura

- KUČERA, M. A KOL. *Typy žáků*. Praha : Pražská skupina školní etnografie, 1994.
 MARHOUNOVÁ, J. *Od osamění k nové rodině*. Praha : SPN, 1988.
 MATĚJČEK, Z. Rodina očima dětí a rodičů. *Propsy*, 1998, č. 2, s. 4–5.
 ŠTRĚLEC, S. K postavení rodiny mezi výchovnými činiteli. *Pedagogická orientace*, 1995, č. 14, s. 61-65.
 ŠTECH, S. Vztahy rodiny a školy (aneb co dělá škola rodinám?). In MAREŠ, J., SVATOŠ, T. (eds.) *Novinky v pedagogické a školní psychologii '97*. Zlín : Lingua, 1998, s. 31.
 VIKTOROVÁ, I. Škola v rodinném příběhu. In MAREŠ, J., SVATOŠ, T.(eds.) *Novinky v pedagogické psychologii '95*. Zlín : Lingua, 1995, s. 38–47.

KOTKOVÁ, V., SVATOŠ, T. Dětská reflexe své rodiny a rodinných vztahů. *Pedagogická orientace* 1998, č. 2, s. 62–71. ISSN 1211-4669.

Adresa autorů: PhDr. Věra Kotková, PhDr. et Dr. Tomáš Svatoš, Vysoká škola pedagogická, V. Nejedlého 573, 500 03 Hradec Králové